

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Year: 5 - Number: 16, p. 131-142, Summer 2021

Toplumsal Değişim ve Din Social Change and Religion

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.958362>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
27.05.2021

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
29.06.2021

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.06.2021

Asya Studies

Dr. Yılmaz Arı
Diyaret İşleri Başkanlığı /
Adıyaman İl Müftülüğü,
yilmaz.ari@hotmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0003-4529-7162>

Öz

Değişim, bütün toplulukların ve toplumları oluşturan bütün kurumların kaçınılmaz bir gerçeğidir. Din kurumu da toplumları vücuda getiren ve bir arada tutan bir sosyal kurum olarak; toplumsal değişimin hem bir parçası hem de temel bir etkeni pozisyonundadır. Toplumsal yapı içerisinde mevcut bir kesimde meydana gelmesi olası bir değişme olayı, en sonunda mevcut yapı sistemi içerisinde bulunan hemen hemen tüm alt yapıları da etkilemesi söz konusu olabilmektedir. Modernizm süreci (öncesi ve sonrası) ile beraber; süreçten etkilenen tüm toplumlarda hemen hemen her alanda hızlı ve etkili bir değişme sürecinin yaşandığı bilinen bir gerçektir. Anılan sürecin işleyişi içerisinde de dinsel algılayış ve eğilimler de bu vetire içerisinde tedricen değişime uğramaktadır.

Toplumsal sistemlerde meydana gelen önemli hadiseler, bilindiği üzere ani ve sürpriz ihtiyaçlara ve bu ihtiyaçların giderilmesine matuf bir takım problemlere sebep olabilmekte, ortaya çıkan bu problemler din dâhil neredeyse bütün kurumlara dokunarak, kendilerini değişime adapte olmaya zorlamaktadır. Toplumsal düzenin önemli bir ögesi olan din kurumu da neredeyse bu sistemin bütünüyle irtibat halindedir. Din; devam edegelen sosyal nizam için önem arz eden mutlak fonksiyonları icra eden etkin bir sistem olarak kabul görmektedir. Toplumsal düzenin kimi gaye ve ihtiyaçlarının yansıması; din olgusunun gördüğü fonksiyonlara ve bu fonksiyonları yerine getirmek adına meydana getirdiği yapılarda görünmektedir. Bu çalışma, toplumsal değişim, din ve değişim olgularını tanımlama ve ne'liğini saptama adına önemlidir. Kavramsal çözümlemelerden sonra din ve değişim arasındaki kompleks münasebeti anlamaya yönelik çalışmada evvela toplumsal değişim konusu irdelendikten sonra din olgusunun toplumsal değişim sürecindeki işlevleri tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Değişim, Dönüşüm, Toplumsal Değişim, Din, Dinsel Değişim

Abstract

Change is an inevitable fact of all communities and all institutions that make up societies. Religion as a social organization that brings social orders into being and keeps them together is anything but a section and a crucial factor of social change. A change event that may occur in an existing part of the social structure may eventually affect almost all the infrastructures in the existing structure system. Alongside with the modernism (before and after); It's obviously true that a rapid and effective change process is experienced in almost every field in all societies affected by the process. In the functioning of the aforementioned process, religious perceptions and tendencies gradually change in this phenomenon, as well.

As it is known, important events that occur in social systems can cause sudden and surprise needs and a number of problems aimed at meeting these needs, and these emerging problems affect almost all institutions, including religion, and force themselves to adapt to change. The institution of religion, which is an important element of the social order, is almost in contact with the whole of this system. Religion is accepted as an effective system that performs absolute functions that are important for the ongoing social order. The reflection of some goals and needs of the social order is seen in the functions of the phenomenon of religion and in the structures it creates in order to fulfill these functions. The purpose of this study is to understand the complex relationship between religion and change. For this purpose, first of all, conceptual analyzes were made and the subject of social change was examined. Then, the functions of the phenomenon of religion in the process of social change have been discussed. Thus, this study is important in terms of defining social change, religion and change phenomenon and determining what they are.

Keywords: Change, Transformation, Social Change, Religion, Religious Change

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Arı, Y. (2021). Toplumsal Değişim ve Din. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 5(16), 131-142.

GİRİŞ

Toplum evrenine dair bugüne kadar gerçekleştirilen birçok sistematik bilimsel araştırma; muhtelif ve çok yönlü etkenlere ilintili olarak neredeyse tüm beşeri toplulukların bir tür değişime maruz kaldığını bize göstermektedir (Günay, 1999: 10; Turhan, 1969: 158). Bilindiği gibi toplum; toplumsal olgular ya da sosyal kurumlardan müteşekkil bir yapı ve sosyal bir sistemdir. Aynı zamanda bu sistem; toplumsal kurum ve yapıların içeriğini ve normlarını belirlediği bir tür sosyal ilişkiler ağından oluşmaktadır (Bilgiseven, 1995: 99-100). Tarihsel gelişim sürecinde neredeyse tüm toplumlarda; kimi farklı din, kültür ve medeniyetlerle irtibata geçmek yoluyla bünyesinde bir takım sosyal ve kültürel muhtevaya dair değişim ve dönüşümler ortaya çıkabilmektedir (Sinanoğlu, 2008: 24). Anılan bu sosyal ve kültürel değişim ve dönüşümler ile belirtmek istenen gerçek ise; bir topluluğun yapı, din ve kültür evreninde meydana gelen ve gözlemlenen değişimlerdir (Bottomore, 1977: 313).

Toplumsal değişmeyi anlama isteği, sosyoloji biliminin ortaya çıkmasına zemin olan etkenlerdendir (Şentürk, 2014: 26). Bilhassa Sanayi İnkılabı'nın akabinde meydana gelen ve hızlanarak devam eden toplumsal değişim ve dönüşüm süreçleri, sosyal bilimcilerin dikkatini çekmiştir (Freyer, 1963: 52). Yaşanan tüm bu süreç ve olaylar kendilerini, meydana gelen toplumsal değişimin neden ve sonuçlarını ayrıca bunların toplumsal hayat ve yapılar üzerindeki etkilerini araştırmaya sevk etmiştir. Toplumsal düzenlerde oluşan kimi önemli olaylar, âcil ihtiyaçların ortaya çıkmasına ve bu ihtiyaçların giderilmesine yönelik bir dizi problemlere sebep olmakta (Erol, 2011: 110), bu problemler din dâhil olmak üzere neredeyse bütün toplumsal kurumları etkilemek suretiyle onları bir tür değişim iklimine yönlendirmektedir. Toplumsal yapıların önemli bir parçası olarak büyük işlev gören din de toplumsal düzenin tümüyle irtibat halindedir.

Din, toplumsal nizam içinde süregelen belirli işlevleri icra eden temel bir ilahi sistemdir. Toplumsal düzenin ihtiyaç, amaç ve hedefleri; dini boyutta ortaya konulan kimi fonksiyonlara ve bu fonksiyonları icra etmek adına oluşturulan yapılara yansımaktadır. Dünya arenasında yaşam süren (neredeyse) her bir toplumun yapısında; kutsal olan ile ilintili bir dinsel inanış düzeni ve bu düzenin sıkı bağlarının bulunduğu yapısal bir sistemin mevcudiyetinin olduğu bilinmektedir. Bu cihet ile din, universal formatlı ve içinde yer aldığı toplumların yapısı ile ilintili bir gerçekliktir (Aksu, 2005: 39-42). Dinamik toplumlarda, dinin temel işlevi, sosyo-dini ve kültürel mirasın ne olduğunu ve bireylerden ne beklendiğini ayrıca bu önemli mirası aslına uygun olarak (yaşamsal tüm formlardan etkilendiği kadarıyla ve eklemlediği tüm biçimleriyle) yeni nesillere aktarımını sağlamaktır. Buna karşın işlevsel açıdan din; değişime maruz kalan topluluklarda sadece sosyo-dini ve kültürel mirası yeni nesillere aktarmakla yetinmemekte ayrıca hedef nesilleri olası değişim ve dönüşümlere de hazırlamakta olduğu da bir gerçektir.¹ Bu yönüyle de din ve sosyal yapı arasındaki münasebet, sosyolojiye konu olan (dinin sosyal hayattaki tezahürü olmasından dolayı) sosyo-dini bir gerçekliktir.

Bu gerçeklikten dolayı toplumsal değişim ile din olgusu arasında kompleks bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Bu ilişki sosyal veya bireysel bazda gerçekleşen bir etkileşim çerçevesinde şekillenmektedir. Ayrıca son yüzyıllarda görülen sosyal fenomenlerin daha da hızlı bir şekilde meydana gelmesi sebebiyle gün geçtikçe biraz daha girift bir tablo izlenmektedir. Bununla beraber din, hem sosyo-dini ve kültürel değerleri muhafaza edip devamını sağlamak, hem de yaşanan ve yaşanması muhtemel değişim ve dönüşümlere katkı sağlamak gibi adeta birbiriyle çelişen iki ayrı görevi üstlenmiştir denilebilir. Bu açıdan bakıldığında da oluşan karmaşık tablonun da giderek arttığı görülmektedir. Bir yandan dinsel kültürün oluşturduğu mirası ve dinsel bilginin kullanımı sayesinde sonradan edinilen kimi önemli özelliklerin sonraki kuşaklara aktarımını sağlamak diğer yandan da dinsel eğitim ve yaşam süreçlerinin yaşanan değişime adaptasyonunun sağlanması, toplumsal açıdan dini değişmelerin maruz kaldığı temel sorunlardandır.

Toplumsal değişim, hemen hemen herkesin hayatında varlığını öyle ya da böyle hissettiği genel bir sosyal olaydır. Mesela yaş olarak bizden ileri düzeyde olan büyüklerimizin; kendi çocukluk ve gençlik dönemleriyle günümüzü kıyaslayarak değişen ve dönüşen (ki onlara göre yozlaşan) kimi toplumsal ve dinsel değerlerle atıfta bulunmaktadır. Çoğunlukla geçmişteki yaşamışlıklara duyulan özlem bu cümlelerde dile gelmektedir. Sonraki neslin temsilcileri olan genç kuşak, yaşanan değişim serüvenini önceki neslin temsilcisi olan yaşlı kuşağın serzenişlerinden öğrenmektedirler. Klişeleşen; "Ah nerede o eski Ramazanlar; ah nerede o eski bayramlar!" yakınma vb. serzeniş ifadeleri, yaşandığı iddia edilen değişim olayının varlığını, yönünü ve hızını bize bildiren bu konu hakkında bizi doyurucu bilgilere

¹ Geniş bilgi için bkz: Yılmaz ARI, *Din Ve Otorite Kavramları Bağlamında Sünnilikte Dini Otorite, İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler (Mayıs-2021)*, Edit. F. Rençber, Y. Arı vd., Ankara: Gece Kitaplığı ss. 163-188.

götüren ipuçlarını sunmaktadır (Yılmaz, 2019: 13). İlimi açıdan bu gibi söylem ve serzenişlerle yola çıkılarak yapılacak olan “bir değişimin varlığı ile ilgili kalıcı fikir sahibi olma” çabası yetersiz kalacaktır. Yaşanan değişim ve beraberinde getirdiği dönüşüm sürecinin bilimsel düzlemde araştırılması, sorgulanması, sistemli ve kurallı bir biçimde bir düzlemde incelenmesi gerekir. Bu şekilde yapılacak olan bir çalışma ile maruz kalınan/yaşanan değişimin sosyal iz ve yansımalarının tahmin, gözlem ve eleştirisini yapmak daha doğru olacaktır. Son iki yüzyıl içerisinde toplumsal değişimin ivme kazanmasını sağlayan vetireler artarak devam etmiştir (Kirman 2004: 61). Toplumsal yaşamın en önemli ana unsurlardan biri olarak din kurumu da yaşanan bu hızlı toplumsal değişme süreçlerinden haliyle etkilenmektedir. Toplumsal değişim ve beraberinde getirdiği (karşılıklı bir etkileşim süreci bile olsa) dinsel-toplumsal değişim izlerinin incelenmesi bu açıdan önem arz etmektedir.

1. Toplumsal Değişim

Hayat ve toplum sürekli bir değişim halindedir. Herakleitos’un “aynı nehirde iki defa yıkanılmaz” söylemi ve aslında “değişmeyen tek gerçekliğin; değişimin kendisi olduğu” olarak bilinen deyim ile anlatılmak istenen şey; değişimin mutlak olarak gerçekleştiğine ve gerçekleşmeye devam edeceğine dair bir ön kabulü açığa çıkarmaktadır (Vergin, 1993: 5; Hilav, 1993: 17).

Değişim; bir olgu, nesne veya organizmanın bir hâlden yeni ve farklı bir hâle geçişini ifade eder. Hâlihazırdaki mevcut olan durumu korumak ve devamını sağlamak çok zor olan bir durumdur. Çünkü bu durum, durağan olmak anlamına gelir. Zaman kavramı içerisinde böyle statik bir özelliğin muhafazası ve sürdürülebilirliği pek mümkün görünmemektedir (Günay, 2011: 21). Çünkü değişme gerçeği, varlıklar üzerindeki kaçınılmaz tesirini göstermektedir. Bu bağlamda değişim, bireysel ve toplumsal bazda hissedilir, dinamik ve görünür etkilere haizdir (Arslantürk ve Amman, 2001: 385). Değişimden etkilenmeyen bir varlık ve değişimin olmadığı bir toplumdan bahsetmek ise mümkün değildir (Dönmezer: 1982: 428).

Toplumsal değişme; toplumlara oluşturan kurum ve kuruluşlar başta olmak üzere toplumsal yapı ve ilişkilerde mevcut olan durumlardan bambaşka ve yeni bir duruma geçiş sürecini ifade eder (Bird, 2017: 185). Toplumsal değişim, kişisel olmayan, evrensel bir mantıkla sosyal yaşamın mod ve şartlarından etkilenen, ortak yaşam alanı içerisinde gerçekleşen kolektif bir fenomendir (Okumuş, 2012: 274). Geniş anlamda toplumsal değişme kavramı sosyal münasebetlerde, özel anlamda ise sosyal yapıda meydana gelen değişimlerin tasvirinde kullanılmaktadır (Kirman, 2011: 329). Sosyoloji bilimiyle iştiğal eden bilim adamları, yalnızca yapı mefhumu etrafında cereyan eden vetirelerle değil; davranışları, normları, değerleri, kültürel manaları (Yeşilmen, 2020: 73-110) ve sosyal münasebetleri etkileyen değişimlerle de ilgililenmektedirler (Subaşı, 2014: 155).

Toplumsal değişim, Rocher’in ifadesiyle “kısa zaman aralıklarında gözlemlenebilir ve denetlenebilir dönüşümlerden meydana gelir” (Rocher, 1968: 17). Bu açıdan bakıldığında toplumsal değişim, toplumların yapılarında izlenebilen ve gözlemlenmesi mümkün olan bir değişimdir. Toplumsal değişme ayrıca fizikî ve ictimâî sınırlara sahiptir. Yani coğrafi bir alanda veya sosyo-kültürel bir çerçevede toplumsal değişimi gözlemleyip incelemek imkân dâhilindedir. Bununla değişimin, belli bir mekânda ve o mekâna özgü toplum hayatına dayalı bulunan temel iki ögesi vurgulanmıştır. Köy, kasaba ve kent, toplumsal değişimin fizikî yapı unsurlarını oluştururlar. Nüfus hareketliliklerine sebep olan toplumsal gruplar, sosyal ilişkiler veya toplum tabakalarındaki mevcut hareketli geçişler ise sosyo-kültürel anlamda toplumsal yaşamın kendisini gerçekleştirir.

Toplumsal değişimin merkezinde; insan bulunmaktadır. İnsan, sosyal özellik arz eden her olayda hem etkilenebilen hem de etkileyebilen varlık konumundadır. Bu nedenle insan, toplumsal değişimin en önemli parçasıdır (Okumuş, 2012:274). Şüphesiz bu değişim tamamıyla insan ögesine indirgenemez. Değişme, başlayıp ve gelişerek devam eden bir süreç olduğuna göre zaman kavramı da ikinci ve önemli bir değişme ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyolog Rocher’in toplumsal değişimi tanımlarken ifade ettiği yukarıda da belirttiğimiz “kısa zaman aralıklarında denetlenebilir ve gözlemlenebilir dönüşümler” ifadesi zaman boyutuna dikkat çekmektedir (Rocher, 1968: 17). Bu iki önemli ögenin yanında her değişimin meydana geldiği bir coğrafyanın (fizikî ortam) varlığı gerçeği göz önüne alındığında üçüncü bir öge olarak değişimin gerçekleştiği ‘mekân’ boyutu önem kazanmaktadır. Din sosyoloğu Celaleddin Çelik’in ifadesiyle: “Genellikle toplumsal değişme, belli bir süreç içinde sosyal, kültürel, mekânsal boyutta meydana gelen farklılaşmalar eşliğinde ele alınır.” (Çelik, 2011: 467). Bu nedenle değişimin üç ana unsuru olarak; insan, zaman ve mekân ön plana çıkmaktadır diyebiliriz. Toplumsal değişimin haiz olduğu temel kodları şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

- ✓ Toplumsal değişimde asıl olan yapı değişimi hususudur.
- ✓ Toplumsal değişim mutlaka belli bir dönem ile ya da zamanla açıklama bulur.
- ✓ Her toplumsal değişimde devamlılık esastır. Yani gözlemlenebilir dönüşümler, süreklilik arz etmektedir (Doğan, 2007: 334-335).

Değişme kavramı iyi veya kötü gibi değer yargıları bakımından bir farklılaşmayı ihtiva etmediği için bilinçli bir çabayı işaret etmekte olan gelişme ve ilerleme kavramlarından ayrılmaktadır. Bu özelliğe bağlı olarak toplumsal değişimin, ileriye veya geriye doğru gerçekleşebileceği söylenebilir (Bilgiseven, 1968: 192). Bu veriler ışığında toplumsal değişimi şöyle tanımlamak mümkündür: Sosyal yaşamın yapısını veya işlerliğini geçici ve yüzeysel olmayacak bir tarzda etkileyen, tarihin akışını değiştiren ve dönemindeki gözlemlenebilir her dönüşümü içinde barındıran bir süreçtir.

2. Toplumsal Değişimin Özellikleri

Bir bireyin, birliğin, grubun görüş, düşünce, tutum veya algısını değiştirmesi tam bir sosyal değişme sayılmamakla birlikte sosyal bir değişimin söz konusu olabilmesi için anılan tüm bu görüş, düşünce, tutumların daha geniş bir toplumsal arenaya yayılması gerekir ve yaklaşık olarak toplumun geneline yakın bir çevre tarafından kabul görmesi gerekir (Özguven, 2012: 166). Peki bir toplumsal değişme olayının ne gibi özellikleri bulunmaktadır? Kısaca özetlemek gerekirse şunları söylemek mümkündür:

- ✓ Toplumsal değişme strüktürel -yapısal- bir hadisedir (Ülken, 1989: 97).²
- ✓ Toplumsal değişimin yaşanmadığı bir toplum/topluluk yoktur.
- ✓ Toplumsal değişimin hızı ve yönü her zaman aynı olmamaktadır. İleriye-geriye doğru olabileceği gibi hızlı-yavaş da olabilmektedir.
- ✓ Toplumsal değişim iyi-kötü-güzel-çirkin vb. gibi değer yargı ve kanaati ihtiva etmeyen nesnel bir mefhumdur.
- ✓ Toplumsal değişme uzun soluklu bir döneme dayalı bir değişim sürecidir (Özguven, 2012: 167).
- ✓ Bir kurumsal yapıda meydana gelen değişim olayı, diğer yapıları da etkileyebilmektedir.
- ✓ Bir toplumdaki değişiklik kendiliğinden ya da zorla gerçekleşebilir.
- ✓ Toplumsal düzenin somut yapılarında meydana gelen sosyal değişimin hızı, soyut-manevi yapılarında meydana gelen değişimlerden daha yüksektir.
- ✓ Toplumsal yapılar, değişim olayına hazır olmadan uygulamaya çalışılan değişim ve dönüşümler, sosyal yapılarda toplumsal buhrana yol açabilir.
- ✓ Toplumsal değişme Marx'a göre: Sınıflar arası bir tür çatışma şeklinde ortaya çıkacaktır (Erkal, 2012: 304).
- ✓ Toplumsal değişme, sürekli bir değişme sürecidir. Bu sınıf değişimler, sunî ve sonlu olmaktan ziyade, süreklilik arz eden kanaati uyandırır ve bu düşünceyi yaygınlaştırır.
- ✓ Toplumsal değişme, toplumu ya da toplumun büyük bir kesimini zorunlu olarak etkileyen kolektif bir olay sürecidir (Doğan, 2011: 32).

3. Toplumsal Değişim ve Din

Toplumsal değişimden kastedilen şey aslında sosyal yapıyı oluşturan temel kurumların mevcut yapısında ve işlerliğinde meydana gelen, görünen ve etkisi bariz bir şekilde hissedilen değişimlerdir. Toplumsal kurumların oluşturduğu sosyal yapılar birbirinden bağımsız değildir. Mevcut kurumlar yek diğer kurumla dolaylı/dolaysız bir ilişki içerisinde toplumsal hayatta aktif olarak varlığını idame ettirirler. Bu bağlamda; anılan toplumsal değişme olayı, hangi kurumda başlarsa başlasın, birbirinden bağımsız olmayan ve bir şekilde sosyal ilişki içerisinde olan mevcut tüm yapıların üzerinde bir şekilde etkisini hissettirecektir.

Toplumsal yapıyı oluşturan en önemli kurumlardan bir tanesi de dindir. Diğer kurumlarla da sosyal ilişkileri güçlü ve etkisi hissedilebilir olan ve aynı zamanda karşı kurumlarla bir vesile ile kurduğu toplumsal ilişki neden(ler)iyle de din olgusu da bu karşılıklı değişim sürecinin bir bakıma hem ana etkeni

² Detaylı bilgi için bkz. Yüksel Ülken, 20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi-Günümüzün İktisadi Sorunları Ve Başlıca Tahlil Aletleri, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989.

hem de objesi mesabesinde olabilmektedir (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2008: 377). M. Weber, J. Wach, G. Mensching E. Troeltsch, G. Le Bras gibi sistematik, tarihsel ve karşılaştırmalı bakış açılarıyla sosyolojik yaklaşımlarda bulunan önemli din sosyologları, toplumsal değişme ve din ilişkilerinin incelenmesine kafa yormuşlardır. Özellikle II. Dünya Savaşından sonra toplumların maruz kaldıkları hızlı toplumsal değişmeler ve buna bağlı olarak dinî hayatta görülmeye başlayan değişimin yansımaları, din sosyologlarını, dinin sosyal değişim fenomeni ile ilişkilerini ele almaya ve bu süreçte meydana gelen etkileşimi çözümlene ve yorumlamaya yöneltmiştir.

Günümüzde modern toplulukların din gerçeği ile münasebetlerinde meydana gelen etkin ve hızlı toplumsal değişmelerin ana ekseninde sekülerleşme etkisi bulunmaktadır. Türkiye toplumu örneğinde bu etkiler cemaat tarzı sosyal münasebetlerden cemiyet tarzındaki sosyal münasebetlere ya da modernleşme çabaları arasında, gelenek ile modernite arasında sıkışan geçiş aşamasında bulunan toplumların sosyo-dini yaşam alanlarının neredeyse tamamında derin etkiler bırakmaktadır. Bu derin iz ve etkilerin, bu gibi toplumlarda kimi çatışma, çelişki ve bunalımlara sebebiyet vermekte olduğu söylenebilir (Günay, 2011: 80-81). Tam bu noktada ise din ve dinin toplumsal değişmeyle ilişkileri, önemli bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır (Okumuş, 2009: 324).

Toplumsal değişme ile din arasında söz konusu olan mutlak ilişkinin (Bird, 2017: 186) mevcudiyeti neticesinde dinin, toplumsal değişimi yavaşlatan, engelleyen ya da takviye eden etkileri bulunduğu gerçeği açığa çıkmaktadır. Eskiden beri dinin toplumları etkilediği, yönlendirdiği, değişim süreçlerinde birçok olumlu ya da olumsuz roller üstlendiği bilinmektedir. Bu yönleriyle din olgusu; toplumsal şartlar olgunlaştığında yerine göre değişen veya değiştiren bir güçtür (Okumuş, 2009:324). Dinin toplumsal açıdan değişim ile ilişkisi karşılıklı bir hal arz eder. Çünkü bazen toplumsal değişmelerde din etkileyici bir unsur iken, kimi zamanlar da toplum dinsel değişimlerin baş aktörü konumunda olabilmektedir. Bu bakımdan dini veya toplumsal değişimleri tam olarak anlayabilmek için bu iki faktör arasındaki karşılıklı cereyan eden ilişkileri ve bunların sosyal boyutlarını kavramak gerekir. Bu münasebetin derecesi ve geliştiği cihetin bağlı olduğu birden fazla unsur bulunmaktadır.

4. Toplumsal Değişim ile Dinde Yaşanan Değişim

Toplumsal kurum ve alanlarda değişim olayının bir şekilde yaşanması muhtemel sosyolojik bir realitedir (Şahin ve Alpay, 2019: 575). İçtimai kurum ve sosyo-ruhani olgulardan olan din kurumunun da sosyal ve kültürel anlamda bir dönüşüme ve değişime maruz kalması olası bir gerçekliktir (Toker, 2009: 45). Bireyler değişir, değerler değişir, toplumlar değişir, olaylar değişir ve elbette olgular da toplumsal realitenin dokusunda var olan değişim vetiresinden (Özguven, 2012: 165) nasibini almaktadır. Din bir toplum olayıdır ve toplumdan bağımsız değildir. Her daim din ve toplum arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Ünver Günay'ın dediği gibi: "Keza bir toplum olayı olarak din, elbette ki toplum içerisinde vuku bulan toplumsal olaylar ve değişimlerden etkilenecektir" (Günay, 2011: 379). Tüm bu gerçekliklerden hareketle dinsel yapıda da bir değişimin meydana gelmesi kaçınılmaz bir durum veya beklenti olarak karşımıza çıkmaktadır.

Din olgusunun sosyal değişim olayından müspet ya da menfi anlamda etkilenmesi bir yana, burada önem arz eden husus, süreç içerisinde farklılaşan içtimai durumlar ve toplumda ortaya çıkan yeni yeni ihtiyaç ve beklentiler karşısında din kurumunun özünü ve formatını tecdid ederek (yenilemesi/güncellemesi) daha yeni bir anlayış, yorum ve haddizatında yeni bir çıkış ve çözüm önerisi vb. ile sosyal hayatın akışına çıkmasıdır. Burada direk olmasa da dolaylı olarak toplumsal değişimin dine bir etkisinin varlığı göze çarpmaktadır. Bu husus ile ilgili örnek gösterilebilecek dinlerden biri olan Budizm, ortaya çıktığı toplumsal zemin olan Hindistan sınırlarından taşarak başka coğrafyalarda da yayılma imkânı bulmuş ve yayıldığı yeni mekânlarda muhtelif değer, kültür ve inanç formları ile etkileşime geçerek kendilerine adapte sağlamıştır. Ayrıca Zen Budizmi, Lamaizm ve Çin Budizmi gibi Budist olutlar ortaya çıkmıştır (Günay, 2011: 378). Mesela Çinli Budist mürşitler; yerli Çin halkına Budizmi anlatmış ve bu ameliyede başarı sağlamış, böylelikle de mahallî inanç unsurlarından olan Taoizm ile mürşit(misyoner)lerin aktardığı Budizm'in aynı potada yaşatıldığı bir dinsel yapı meydana gelmiştir (Arslan, 2018; 10).

Toplumsal değişmeyle beraber meydana gelen dinsel bir değişimin, dini hukuk sistemi üzerinde de etkileri görülebilmektedir. Her ne kadar; dinin asli kaynaklarınca belirlenen bir alan da olsa, bir takım dinsel hükümlerin gelişen ortam ve çeşitlenen şartlara göre değişim göstermesi olasıdır (Sargın, 2003: 103). Yaşanan değişim süreciyle beraber dinler de hukuksal açıdan bünyelerinde bir dizi iradi yenilik yapma eğilimine ve sürecine girebilmektedirler. Çünkü gelecekte yaşanması muhtemel karmaşık

toplumsal hayatı ve sosyal ilişkilerinden kaynaklı oluşabilecek sorunları, donuk ve değişime kapalı hukuk kurallarıyla tanzim etme imkânı bulunmamaktadır (Tunaya, 1975: 3). Böylelikle değişim ameliyesinin gerçekleştiği süreçte din, kendini kurumsal anlamda yeni baştan gözden geçirip, hukuksal ya da dinsel ahkâm ve prensiplerinin bir kısmını yenileyip değiştirmektedir. Kaldı ki bu değişim ve dönüşüm süreci de dinsel alana bir yenilik, bir hareketlilik ve içtimaî gereksinmelere yanıt verebilecek bir tarzda “esneklik boyutu” getirmektedir.

5.Toplumsal Değişimi Yavaşlatıcı Bir Öge Olarak Din

Toplumsal değişim ve din münasebetleri irdelenirken, din ögesinin sosyal değişim karşısında daha bir himayeci ve gelenekçi tutum gösterdiği görülür (Bird, 2017: 187). Daha çok sosyal değişimin yavaşlamasını sağlayan, frenleyen veya engel olmaya çabalayan bir fonksiyon işlevi gören din unsuru (Vergin 1985:9-10); bu zatî hususiyetiyle değişim olayına karşı, mevcut varlığını sürdüren yapıları muhafaza etmeye yardımcı olmaktadır denilebilir (Mardin, 1992: 65). Dinlerin, böylelikle de bir tür istikrar sağlayıcı birim keyfiyetine bürünüp, hâlihazırdaki sosyal ve dinsel istikrarı koruyucu bir fonksiyon icra ettikleri söylenebilir. Bu bakımdan din gerçeği, halk yaşantısı için en mühim istikrar ögesi olmaktadır. Bu münasebetle toplum hayatında din olgusunun dengelediği bir sosyo-dini hayatın devamlılığında söz edilebilir.

Dinlerin toplumsal değişimi yavaşlatıcı hususiyeti, dinsel öz ve muhteviyatın bir tür toplumu bütünleştiren fonksiyonundan kaynaklanmaktadır. Berger’in ifade ettiği gibi; “her halkın, umumiyetle bir diğeriyle çelişen başkaca eğilim, istek ve bakış açıları vardır. Tüm bu farklılıklara karşın din olgusu gibi entegre edici bir düzenin ortaya çıkması insanı meraklandırmaktadır. Bu durum, toplumların bir arada kalmasını sağlayan ve bireysel değişiklikleri önemsemeyip müşterek bir mensubiyet duygusuyla dayanışmayı vücuda getiren bağlar arasında en güçlü olanının dinsel ilişkiler olduğunu göstermektedir” (Berger 1999: 82).

Sosyal yapılar ve kendilerini meydana getiren kurumlar, genellikle değişim olayına karşı kendilerini bir koruma güdüsüyle bezenmiş modda gelişen bir tür direnç gösterirler. Din olgusunun da değişim süreçlerine genel anlamda engellemeye ya da bu sürecin hızını kesmeye çalıştığı söylenebilir. Din olgusunun kültürel dinamiklerle girift özellikler arz etmesi ve bunun yanı sıra çoğunlukla da birbirlerinden ayrıştıramayan özellikler sergilemesi durumlarında toplumsal değişimin yaşanması sürecine karşı sergilenen direnci kuvvetlendirmektedir. Her şeye rağmen toplumsal değişim tamamen engellenmez. Belli bir noktadan sonra değişim olayına karşı gösterilen reaksiyon ve sergilenen direnç, bu gerçek ışığında kırılmaya başlar. Değişim isteğine binaen toplumdan arzulanan tavizler alınmaya başlanır. Yaşanan değişimi sürecini yavaşlatan din kaynaklı unsurları sıralamak gerekirse şunları söylemek mümkün olur:

- ✓ Kutsal kitaplarda mevcut olan dini metinlerin ilahi ve değişmez ön kabulü. Yeni ve evrensel yorumlara kapalı kabul edilmesi.
- ✓ Değişim arzulanan alandaki inanç veya pratiğin meşruiyetinin temel kaynağının dini referanslar olması durumunda; değişim istek ve fiillerinin ya önu kesilmektedir ya da değişimin hızlı bir şekilde hissedilmesini engellemektedir ve dolayısıyla süreci yavaşlatmaktadır. Örneğin; “Halifelîğin Kureyşîliğı” meselesinde olduğu gibi.
- ✓ Ahiret, Kaza ve kader inancı: Dinlerin bünyesinde mevcut olan bu tür inanış kalıpları, değişimin önündeki yavaşlatıcı etkisi bulunan asli engeller olarak görülebilirler. Bu gibi inanışlara sahip olan birey ve toplumlar değişim karşısında pasif bir tavır gösterebilmekte, takdir-i ilahi şemsiyesi altına sığınıp değişime karşı olumlu yaklaşım sergilemezler.
- ✓ Hinduizm örneğinde olduğu gibi “Kast Sistemi” benzeri özellikleri ihtiva eden dinler, değişimi yavaşlatıcı büyük direnç kaynağıdır.
- ✓ Dinden sağlanan maddi veya manevi doyumun değişimi yavaşlatması.
- ✓ Dini muhafaza adına dini otoritelerin aldığı caydırıcı ceza önlemleri: Had, öldürme vb. cezalar. Örneğin dinden çıkan kimsenin örneklik teşkil etmemesi adına öldürülmesi durumu.
- ✓ Uhrevi ceza korkusu.
- ✓ Yahudilik gibi millî dinlerin içe dönük kapalı bir tutum göstermesi değişim unsurunu oldukça yavaşlatan bir durumdur.

- ✓ Batı'da, demokrasiye geçiş sürecinin önlenmeye çalışılması, geciktirilmesi veya sağlanması hususlarında en başat geçiş ve değişme ögesi olarak din ve dinsel teamüllere bağlılık olmuştur.

Görüldüğü gibi dinler ve buna bağlı olarak oluşan dini yaşam kültürü, genellikle değişim olayına karşı direnç gösteren ve kendi sistemlerini oturtuktan sonra değişim sürecini yavaşlatan kurumlardır.

6. Toplumsal Değişimi Hızlandıran Bir Öge Olarak Din

İnsan hayatına kattığı mana ve birey ya da topluluklarda oluşturduğu heyecan gerçeği dinlerin; ilk müntesiplerini edindiği oluşum zamanlarında ya da yeni bir merkeze/alana açılmak (tebliğ/hicret) ve bu arenada yayılma isteği sürecinde yaşanması muhtemel bir değişim sürecinin aktif bir unsuru olduğunu söyleyebiliriz. İlahi dinlerden kabul edilen İslam'ın hızlı yayılış serüveninde görüldüğü gibi değişime muhatap olan Arap toplumunda dinsel ve buna bağlı olarak sosyo-kültürel yaşam arenasındaki değişimi tetikleyen şey, verdiği heyecan verici mesaj ile cazibeli yeni din olmuştur.

Değişim, yeni dinlerin deklare ettiği mesajın, toplumu oluşturan bireylerce kabul gördüğünde; genellikle eski inanışlara ait dinin batıl addettiği örf, adet ve geleneklerin reddi, kimi dinlerde mevcut eski yapı ve (put gibi) inanış sembollerinin inkâr ve yıkımı, ilahi dinsel mesaja uygunluk arz eden kimi örf, adet, gelenek, sembol ve yapıların ise devamıyla yeni dinsel inanışa halkın adapte olma ve değişim sürecini kabulü ile devamını sağlama olarak gerçekleşir. İnsanlık ile muhatap olan nevezuhur din, eski din(ler)in vasıflarından kendi bünyesine intibak sağlayacağını düşündüğü kimi özellik ve uygulamaları kabul ile sürekliliğini sağlamasına izin vermektedir. Bazen de kimi eski dinsel inanış formlarını ve bu inanışın kültür harmonisinde şekillenen muhtelif pratikleri kendi inanç potasında harmanlayarak dönüşümünü sağlayıp bu şekilde devamına müsaade etmektedir. Dönüşümün sağlanamadığı durumlarda ise mevcut yapıya ait inanış kalıplarını ve dini-kültürel pratikleri tamamen ortadan kaldırmak suretiyle; onların yerine değişimin görkemli kurumlarını inşa ederek, eski(leri)nin yerine konumlandırmaktadır. Ne şekilde olursa olsun yeni din, değişim hareketini neredeyse hayatın her alanında kendi kodlarını dikte ettirerek/kabulünü sağlatarak hızlı bir şekilde sürdürmektedir diyebiliriz. Değişim sürecini hızlandıran ve etki sebebi olan hususları kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

- ✓ Dinler, yaşanacak dinsel değişimin sürükleyici unsuru olabilmektedirler. Nevzuhur dinin bireylere sunduğu yeni dinsel öğreti ve argümanların sırlı-gizemli yapısı, Cennet ve Cehennem gibi mistik ödül-ceza sistemi, geleneğin reddi gibi değişimin isyankâr ruhunu okşayan dinsel argümanlar, özellikle genç kuşakta sürükleyici bir unsur olarak göze çarpmaktadır.
- ✓ Önceki kimi kutsal metinlerde beklenen yeni peygamber algısı/beklentisi, değişimi tetikleyen ana etkenlerden biri olarak önemlidir: İncil'de geçen Paraklit meselesinde olduğu gibi.
- ✓ Yeni dinsel ilahi mesajın eski inanış sistemini kötüyücü propagandası değişim isteğinin ve değişimi istenen alanın sorgulanmasını hızlandırır: Eski Arap toplumunun dini inanışlarına Cahiliyye inancı denilmesi gibi.
- ✓ Yeni dinlerin değer verdiği kimi konularda hızlı bir değişimin sağlanması için öncü roller üstlenmektedir: Arap toplumunda yeni dini kabul eden bireylerin İslam'ın önem verdiği Cihad kurumuna adeta koşarak gidilmesini ve şehitlik mertebesinin arzulan bir hal olmasını sağlamada dünya sevgisi-ahiret arzusu dengesinde yaşanan değişim önemlidir.
- ✓ Dinlerin sosyo-ekonomik alanda hızlı gelişmelerin yaşanmasında teşvikî söz konusudur: İslam'ın zekât müessesesini aktif çalıştırması ve Hz. Peygamberin "hepiniz sadaka verin" emri ile bunun nasıl yapılacağını sorgulayan sahabesine, "çalışın sadaka verin, bir kısmıyla da geçiminizi sağlayın" mealindeki direktifi, sosyal ve ekonomik sistemde ataletle yer olmadığının ve sosyal, ticari ve ekonomik anlamda bir canlılığa dönüşebilecek bir potansiyel üretme isteği bu teşviklerle ön plana çıkmış ve arzulan değişimde öncü rol oynamıştır. Emre muhatap olan sahabilerden kimisi yaşadıkları toplumda ekonomik bir güç haline gelmişlerdir. Protestanlık mezhebinin de likidite yoğunluğunu yakalama ve sermaye toplamayı teşvik eden dini yapısı ve faaliyet ahlakı öngörüsüyle modern kapitalizmin oluşmasına hizmet ettiği ayrıca Japon milletinin dinsel değer ve öğretilerini devam ettirerek hızlı bir sanayileşme sürecini yaşadıkları bilinmektedir.

- ✓ İslamiyet, Hristiyanlık vb. gibi evrensel iddiaları olan dinlerin yayılmacı politikasının yanı sıra değişimi ve terakkiyi önceleyen iddia ve sloganları bu dinlerin değişim serüvenine olumlu katkı sağlamaktadır.
- ✓ İslam'ın tebliğ, Hristiyanlığın misyonerlik çabaları, değiştirme ve dönüştürme anlamında tetikleyici bir unsurdur.

Din olgusunun, değişim olayının karşısında engelleyici, yavaşlatıcı ya da frenleyici bir husus olduğu gerçekliği bir yana kendisinin de toplumsal değişimi pekiştiren bir unsur olabildiği de bir realitedir. Toplumun yapısında var olan geleneksellik, muhafazakârlık ve değişim hususiyetlerinin din olgusu için de geçerlik arz ettiği söylenebilir. Böylelikle de dinler; yeni ortaya çıkış ve genişleme dönemlerinde seri bir şekilde sosyal değişimin merkezi olmaktadır. İlerleyen süreçte de kimi dinsel yapı ve kurumların ihdasıyla da bu değişimi hızlandırmakta ve yaşanan değişimi sistemli bir hale getirebilmektedirler.

7. Toplumsal Değişmeyi Engelleyen-Karşısında Duran Bir Faktör Olarak Din

Bireyin tanrısal olanla bağ kurmasına vesile olan her dinsel inanış, doğasına uygun olarak gelenekçi-koruyucu ilkeleri içinde taşımakta ve temel prensiplerine intibakta ağır kalan veya aykırı sayılan durumlarda toplumsal değişimi rölantiye alan ve dahi bu değişimi men eden öznenin kendisi olabilmektedir (Günay, 2011: 369). Diğer bir ifade ile; bir kısım mukaddes sayılan dinsel metinlere, dini-mistik sembollere, bağlı kalınan örf-adet ve geleneklere ittiba durumu, bilhassa kurumsal yapılanmasını tamamlamış bir dinsel inancı, devam edegelen sistemi muhafaza eden bir şekle döndürebilmekte ve bu halde ise din, ekseriyetle yeniliklere kapılarını kapatan ve süregelen kadim değerleri koruyan ve toplumsal değişmeye karşı güçlü bir fren etkisi gösteren (Vergin, 1985: 9-10) bir yapı haline gelmektedir.

Din ve toplumsal değişme münasebeti incelenirken dinin, değişim karşısında koruyucu ve tutucu olduğu ve bu muhafazakâr tutum ile de toplumsal değişim sürecini aksatıcı, frenleyici ya da engelleyen bir fonksiyon icra ettiği ayrıca değişim hareketine karşı mevcut düzeni kayırdığı ve din olgusunun aslında böyle bir ödevinin oluşuna ek olarak tutucu ve muhafazakâr bir yüzünün de mevcudiyeti yadırganamaz. Sosyolog Ejder Okumuş'un ifadesiyle "gerçekten de din, mevcut sosyal düzen ve düzenlemeleri koruyarak istikrar unsuru olabilmektedir. Denilebilir ki din, en önemli toplumsal istikrar faktörüdür. Din, istikrarı koruyarak devlet ve toplum hayatında dengeli bir devamlılık temin edebilir." (Okumuş, 2009: 326).

Toplumsal değişim sürecinde dinin koruyucu (muhafazakar tutum sergileyen) işlevi üzerinde duran sosyolog Durkheim, din olgusunun, folk yapıların stabil kalması ve toplumsal yapıyı meydana getiren öğelerin muhafaza edilmesinde hayati fonksiyonları bulunduğunu söyler (Mardin, 1992: 37). Buna göre din, sosyolojik bakımdan bir stabilizasyon unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan da dinin bu istikrarlı duruşu; toplumsal açıdan değişim olayını perdeleyen aktif bir özne olarak işlev görmektedir. Değişim sürecini engelleyici bir unsur olarak din faktörünün değişim faaliyetini engelleme olayının temellerine bakıldığında şu hususları söylemek mümkündür:

- ✓ Gelenekçi ve muhafazakâr bir unsur olarak dinlerin, kendi bünyelerinde oluşturdukları kurumsal sistemleri ve yapılanmayı koruma isteği
- ✓ Değişimin getireceği tehlikelerin boyutunun bilinmezliği (gelecek kaygısı-korku)
- ✓ Dinsel inanış ve pratiklerden bağlıların uzaklaşma temayülü endişesi
- ✓ İlahi metinlerdeki muhafaza telkinleri
- ✓ Din rehberi sayılan peygamberlerin dini ve dinsel pratikleri muhafaza adına söylemiş olduğu kutsal sayılan sözler
- ✓ Toplumsal ve dinsel münakaşa, tartışma ve kargaşa ortamlarının oluşmasına engel olma isteği
- ✓ Siyasi rekabetlerin verebileceği zararlardan korunma düşüncesi
- ✓ Ahiret inancı

8. Din Olgusunu Müspet Yönde Etkileyen Bir Motif Olarak Toplumsal Değişim

Değişim, din olgusunu müspet ya da menfi yönde etkileyen bir dinamik süreçtir. Din ile sosyal değişim arasında münferit yönlü bir ilişkiden ziyade çift taraflı kompleks bir ilişki mevcuttur (Sezer, 1981: 30). Tek başına dinsel öğretilerin kalıplaşmış dünya telakkileri sosyal yapıyı etkilememekte

haddizatında bilhassa dinsel tecrübe ve yaşantısı sosyal hayattaki değişim ve dönüşümlerden etkilenmektedir. Dinsel inanışlar ve sosyo-dini ve kültürel değerler, sosyal yapının en görünmez ve en aheste formatta dönüşen elemanlarıdır. Böyle olsalar bile tezahür ve ritüellerini kapsayan bir hareketle sosyal hayattaki değişim ve dönüşüm dinsel hayata da aksetmektedir (Sunar, 2015 :52).

Toplumsal açıdan meydana gelen değişim sürecinde dinleri olumlu anlamda etkileyen bir sosyal değişim sürecinin varlığı sosyolojik ve dinsel bir gerçekliktir. Zaman zaman toplum yapısında meydana gelen kimi değişim ve dönüşüm olay ve süreçleri, dinlerin ve dinsellik argümanlarının yararına gerçekleşebilmekte ve bu bağlamda önemli işlev ve fonksiyonlar icra edebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Çin'de Konfüçyanizmin neşet edip toplumsal arenada kök salması, ülkede yaşanan seri bir toplumsal değişim, dönüşüm, çatışma ve düzensizlik dönemine rast gelmiştir. Aynı zamanda Budizm ve Brahmanizm'in çıkış noktası; Hindistan'da yaşanan iç mücadelelerin artması, yerli halk ile Ariler arasında yaşanan çatışmaların yoğunlaşması, feodal savaşların şiddetlenmesi ve Kşatriyalar ile Brahmanlar'ın giriştikleri sosyal otorite (nüfuz) kavgalarının giderek şiddetlendiği vakitlere denk düşmektedir (Günay, 2011: 374).

Dine müspet yönde tesir eden bir etken olarak sosyal değişme konusuna Sovyetler Birliği bağlamında bir örnek vermek mümkündür. Sovyetlerde dine karşı veya din dışı gerçekleştirilmek istenen bir modernizm hareketi, kimi zaman dinsel değerlerin zayıflamasına sebebiyet vermişse de bazı zamanlarda da bilhassa dinselliğe karşı verilen kavganın; dinin kuvvetlenmesine neden olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Sovyetlerin çözülme ve dağılma sürecinde Türki Cumhuriyetlerin, bağımsızlıklarına erişmeleri doğrultusunda açığa çıkan değişim hareketinin İslami anlamda bir canlanmaya vesile olduğu söylenebilir (Güngör, 2020: 22).

Dinselliğin sosyal değişimlerden artı yönde etkilenmesine bir başka örnek olarak nüfus, sosyal göçler ve kentleşme ile birlikte ortaya çıkan değişimin, ülkemizde ve Ortadoğu coğrafyasında dindarlık, cemaat mensubiyeti, dinsel teşkilatlanma ve dini hizipleşme hususları üzerinde oldukça etkili olduğudur. Türkiye'de İslamcı olarak maruf olan kimi dinsel grupların ve siyasi partilerin nispeten belli bir nicel ve örgütsel kuvvete ulaşmalarında; nüfus olarak büyüme, toplumsal sınıf yapısında ve şehirleşme meydana gelen değişimler vb. gibi unsurların etkisinin bulunduğu söylenebilir (Okumuş, 2009: 339).

Türkiye'de din sosyoloji bilim alanına ciddi ilgi gösteren Ziya Gökalp de İslam Dini'nin ortaya çıktığı zeminde Arap coğrafyasının bir taraftan Bizans diğer yandan Sasani ve Habeş İmparatorluklarının egemenlik tehdidi ile karşı karşıya kaldığına, hasseten Fil Olayı'nın Hicaz Bölgesi'ni oldukça tedirgin ettiğine ve İslam'ın böyle çetin bir baskı ve değişim ortamında filizlenip ve büyüme eğilimi gösterdiğine işaret etmiştir (Günay, 2011: 374-375). Tüm bu gerçeklerin yanı sıra din olgusunu olumlu yönde etkileyen değişim unsurlarını özetle vermek gerekirse şunları saymamız mümkündür:

- ✓ İslam gibi dinlerin evrensel olma iddiaları değişim sürecini olumlayan başat faktörlerdendir.
- ✓ Dinlerdeki teccid ve ihya hareketleri, değişim sürecinin dinsel değişimine katkı sunmaktadır.
- ✓ Kimi toplumlarda yaşanan çatışma ve düzensizlik halleri...
- ✓ Sosyal göçler, demografik yapıda yaşanan değişimler, kentleşme süreci...
- ✓ Dindarlık olgusu, cemaat bağlılığı ve cemiyet mensubiyeti, dinsel teşkilatlanmalar, hizipleşmeler...
- ✓ Yeni dini hareketler, siyasi tarafgirlikler...
- ✓ Büyük baskı ve zorlu değişim ortamlarında yaşanan çetin baskılar...
- ✓ Kitle iletişim araçlarında yaşanan değişim ve yenilikler.
- ✓ Sekülerizm, dünyevileşme vb. gibi olayların oluşturduğu farkındalık ortamı veya bilinci.
- ✓ Çetin ve zorlu baskı ve değişim unsurlarına binaen oluşan dönüşüm iklimi...

9. Din Olgusunu Menfi Yönde Etkileyen Bir Motif Olarak Toplumsal Değişim

Dinlerin, sosyal değişmeyi menfi cihette etkilemesi bir gerçeklik olarak önümüzde durduğu gibi toplumsal değişim olayı da dinleri olumsuz yönde etkilemekte olduğu sosyolojik bir realitedir (Berger, 1995: 48). Din olgusu, içinde tebarüz ettiği toplumlara yeni bir sosyolojik-dinsel hayat anlayışı/yaşam kültürü sunarken giriştiği/gerçekleştirdiği değişim olayından haddizatında kendisi de yaşam alanına talip olduğu sosyal çevrenin (dolaylı/dolaysız) etkisi altına girmektedir. Bu karşılıklı etkileşim sürecinde din olgusu da mevcut sosyal çevreden bir şekilde etkilenmektedir (Abuzar, 2011: 150).

Toplumsal değişim sürecinden etkilenen dinlerin; kendi iç dinamikleri arasında bir çatışma yaşanmasına ve mütedeyyin bireyler arasında bir tür iç çekişme, kavga, zıtlıklar, husumet vb. olayların

çıkmasına neden olabilmektedir. Bu duruma, Rönesans süreci ile beraber Batı dünyasında meydana gelen değişimlerle ilişkin olarak meydana gelen Reform serüveninin Protestanlık inanç sistemini doğurmasıyla birlikte Hıristiyanlık inancının daha bir değişmesi ve çok sonraları meydana gelen dinsel kaynaklı kavgaları örnek gösterilebilir. Öte yandan İslam inanç ve mücadele serüveninde bilhassa Hz. Osman'ın hilafeti döneminden başlayarak ortaya çıkan değişim etki ve izlerinin sebebiyle meydana gelen muhtelif hizipleşmelerin, politik aksiyon ve fitnelerin ayrıca müteakip dönemlerde oluşan firkalaşma ve mezhepleşme temayüllerinin baş göstermesi de buna misal gösterilebilir. K. Marx başta olmak üzere çatışmacı ve diyalektik dinsel kuramların ve E. Durkheim vb. gibi sosyal bilimcilerin dinsel teorilerinin de değişim olay ve sürecinin din olgusunu menfi cihette etkilediğini iddia ettikleri bilinmektedir (Okumuş, 2009: 336-337). Değişimin dini nasıl ve ne şekilde etkilediğini kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

- ✓ Geleneksel yapıdan modern yapı özelliğine evrilen toplumlarda yaşanan değişim sürecinde dinsel açıdan bir çözülme süreci başlar.
- ✓ Seküler zihniyet ve dünya görüşünü benimseyen toplumlarda, kurumlaşmış ve geleneksel dinsel yapı ve formlar, norm, örf, adet, değer ve inançlar adına menfi bir hâl ortaya çıkar.
- ✓ Geleneksel dinsel eğitim süreçleri boyutunda olumsuz bir etki durumu yaşanmaktadır.
- ✓ Dünyaya ve uhrevi yaşama bakış açısı, dinsel argümanlardan sıyrılmakta ve giderek uzaklaşabilmektedir.
- ✓ Dünyevileşme denilen muhafazakâr kesimin giderek şikâyet ettiği olay yaşanmakta ve bu yaşanan refleks süreç, dindarları muzdarip edebilmektedir.
- ✓ Yardımlaşma, dayanışma, İslam'daki infak ve zekât kültürü vb. gibi kimi dinsel kimlikli yardım şekilleri önemsenmeyen bir dini boyutta kalmakta, arka plana itilmekte ve aşırı bireysel ve bencil bir toplum yapısına evrilen bir toplum modeli gözlenebilmektedir.
- ✓ Hizipleşme, firkalaşma vb. gibi temayüller artmakta ve giderek çeşitlenmektedir. Bu durum da sosyal birlikteliği sağlama aracı olan dinlerin tefrika/ayırışma moduna yenik düşmesine ve haddizatında tefrikanın dinsel referansı/aracı haline gelmesine sebep olabilmektedir.
- ✓ Artarak çeşitlenen kitle iletişim ve sosyal medya araçlarının kadim geleneksel ve dinsel öğretim mirasına ket vurmakta olduğu ve kimi değerlerin tahfif edilmesine araç olduğu söylenebilir.
- ✓ Misyonerlik vb. etkinliklerin; geniş iletişim ve reklam ağından istifade ederek yaygınlık kazanması sonucu kendi dinsel mirasını muhafaza edemeyen ve yeni nesli yeterli birikim ve donanıma haiz kılamayan kimi dinsel çevrelerde kayba neden olduğu bir gerçektir. (Dinselliğin yeni değişim araçlarından istifade ederek başka dinsel evreni etkilemesi tecrübesi).

Görüldüğü gibi dinler, toplumsal değişimlerden tam anlamıyla kendilerini muhafaza edememekte ve dolaylı/dolaysız araç ve referanslardan etkilenebilmektedirler. Zira tüm dinsel inanış ve mükteşatlar aynı zamanda, yetiştirdiği ve yayıldığı sosyolojik bölgenin zorunlu etkisi ve kuşatışı altındadır.

SONUÇ

Toplumsal değişim toplumsal hayatın yapı ya da işlerliğini süreli, sathî ve sembolik olmayacak bir şekilde etkileyen bir süreçtir. Aynı zamanda, tarihin seyrini değiştiren ve yaşandığı zaman sürecinde gözlemlenebilen her değişim ve dönüşüm hareketini içinde barındıran bir sosyal vetiredir. Değişme mefhumu iyi/seçkin ya da kötü/fena vb. gibi kimi değer yargıları açısından bir başkalaşmayı içermemektedir. Bundan dolayı değişim; maksatlı bir gayreti işaret eden ilerleme ve gelişim mefhumlarından ayrılmaktadır. Bu hususiyete binaen de toplumsal değişimin, öne ya da geriye doğru meydana gelebileceği söylenebilir.

Sosyoloji bilim dalında genel-geçer bir kabul gören ve üzerinde uzlaşa sağlanan bir toplumsal değişme kuramından da bahsetmek mümkün değildir. Buna sebep olarak da sosyal değişim kuramlarının, değişim mevzularına çok değişik açılardan yaklaşımları görülebilir. Bunun için de bu mevzuda bir sınıflandırma çabasına girmek oldukça zor olmaktadır. Konuya vakıf olma ve değişik bakış açılarına sahip olmak için okuyuculara ve çalışmacılara kolaylık olması adına bir tasnif çalışmasının yapılması önemlidir. Bu bakış açısından hareketle yapılacak başka müstakil bir çalışmada toplumsal değişim

kuramlarına ait tipolojilerinin bir tasnifine yer verilmesi suretiyle değişim konusu enine boyuna tartışılabilir.

Din olgusunun, toplumsal manada yaşanan ve yaşanması muhtemel olan bir değişim gerçeğinin ana unsurlarından biri olduğu bilinen bir gerçektir. Eski tarihlerden bu yana dinlerin, sosyal yaşam arenasında beliren bütün toplumsal düzen ve oluşturulan sistemlerde çarpıcı değişmelerin görülmesinde ve yaşanmasında büyük etkilerinin bulunduğu bilinmektedir. Weber, Batı toplumlarında gelişen yaygınlaşarak devam eden modern kapitalizmin temelini din gerçeğinden aldığı vurgulamaktadır. Bu husus bizlere din unsurunun ne denli önemli bir değişim etkeni olduğunu göstermektedir.

Geleneksel toplumlar, din etmeni etrafında biçimlenen toplumlardır. Endüstri toplumuna doğru evrilen sosyal hayatta yaşanan dönüşüm sürecinde din, toplumsal yaşamı belirleme ve şekillendirme konularında güç kaybına uğramıştır. Bu durumun birden çok sebebi olmakla birlikte genel olarak incelendiğinde din konusunda yaşanan toplumsal değişimin ana sebeplerinin:

- ✓ Kadim anlamda bilinen dinsel anlayışın gerilemesi,
- ✓ Bireyden bireye farklılaşan dini anlayışların ortaya çıkması
- ✓ Kurumsal bazda dinin niteliksel kayba uğraması
- ✓ Dinsel ibadet boyutunun ikinci plana atılması,
- ✓ Yeni dinsel yorumlar ve görüşlerin ortaya çıkışı şeklinde tezahür ettiği görülmektedir.

Her değişim olayının doğasında ve etki alanında kısa vadede oluşan veya oluşması muhtemel olan (harekete geçmeye hazır halde bulunan) toplumsal gerginlikler mevcuttur. Sosyal düzen aktörleri ve bireylerden oluşan topluluklar, yaşamsal düzlemde istikrar faktörünü önceleyerek mevcut toplumsal düzeni muhafaza etmek suretiyle devamını sağlamak isterler. Bu aşamada toplumsal düzen sağlayıcı unsurlarından istikrar sembolü ve insicamın sigortası sayılan din faktörü devreye girmektedir. Dinin vücut ve hareket alanı bulduğu toplumlarda sosyal düzenin temel yaşamsal akışında bir tek din varlığını sürdürüyor ise bu durum mevcut dinin etkileşimde bulunduğu toplumda sosyal düzen içerisinde yapısal bir biçim (sistemik tarza dönüşen yapı unsuru) haline geldiği bir gerçektir.

Özetle toplumlarda görülen değişim süreçlerinin yanı sıra din olgusunun da yaşanan değişim sürecine katkı sunma veya erteleme/öteleme/baskılama/engelleme çabası içine girdiği sosyolojik ve tarihi bir realitedir. Din gerçeğinin, toplumlarla müteakabiliyet esasına göre münasebetlere haiz oluşu, dinin de sosyal değişim gerçekleriyle karşı karşıya/maruz kalmasını kaçınılmaz bir hale getirmektedir. Bu nedenle karşılıklı etkileşim sürecinde değişim ve din olgusu bağlamında şunları söylemek mümkündür:

- ✓ Toplumsal değişim dinsel değişimin ana sebebi olabilmektedir.
- ✓ Toplumsal değişim, kaim durumu korumak için muhafazakâr/gelenekçi bir tavır ile yavaşlatan/frenleyen/öteleyen/baskılayan ve engelleyen bir öge haline gelebilmektedir.
- ✓ Din, toplumsal değişimi takviye eden/destekleyen/katkı sunan bir unsur olabilmektedir.
- ✓ Din, toplumsal değişimin başlıca bir nedeni de olabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abuzar, C. (2011). Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(26), 143-153.
- Aksu, Z. (2005). *İslâm'ın Doğuşunda Sosyal Realite, Hukuki Ayetler ve İctihadi Kaynaklar*. Ankara: İlahiyat Yayınları.
- Akyüz, N. ve Çapcıoğlu, İ. (2008). Toplumsal Değişme ve Din, Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi, (Ed. N. Akyüz & İ. Çapcıoğlu). *Din Sosyolojisi El Kitabı* içinde (s.377-393). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Arslan, H. (2018). Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 18(1), 1-21.
- Arslantürk, M. Z. ve Amman, M. T. (2001). *Sosyoloji (Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Arı, Y. (2021). Din ve Otorite Kavramları Bağlamında Sünnilikte Dini Otorite. (Ed. F. Rençber, Y. Arı vd.). *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*, içinde (163-188). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Berger, P. L. (1999). *Dini Kurumlar, Toplumbilimi Yazıları*. İzmir: Anadolu Yayınları.
- Berger, P. L. (1995). Dini Kurumlar, (Çev: A. Çiftçi). *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(IX), 425-465.
- Bottomore, T. B. (1977). *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz*. Ankara: Doğan Yayınları.

- Bilgiseven, K. A. (1968). *Köy Sosyolojisi*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Bilgiseven, K. A. (1995). *Genel Sosyoloji*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Bird, J. (2017). *Din Sosyolojisi Nedir*, (Çeviren: A. Taştan & M. D. Dereli). İstanbul: Lotus Yayınları.
- Çelik, C. (2011). Toplumsal Değişme ve Sosyal Zaman İlişkisi. (Ed. E. Eğribel & U. Özcan). *Değişim Sosyolojisi Dünyada ve Türkiye'de Toplumsal Değişme, Sosyoloji Yıllığı 21* İçinde (s.467-477). İstanbul: Kitabevi.
- Doğan, İ. (2007). *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Doğan, M. S. (2011). Sosyalleşme, Sosyal Değişme ve Siyasal Sosyalleşme. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 0(32), 31-40.
- Dönmezer, S. (1982). *Sosyoloji*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Erkal, M. (2012). Sosyal Değişme ve Sosyal Gelişmeye Çağdaş Bir Yaklaşım. *Journal of Social Policy Conferences*, 0(31), 297-328.
- Erol, N. (2011). Toplumsal Değişme ve Eğitim: Temel İlişkiler, Çelişkiler, Tartışmalar. *Akademik Bakış*, 5(9), 109-122.
- Freyer, H. (1963). *Sosyolojiye Giriş*. Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Güngör, Ö. (2020). *Toplumsal Değişme ve Din*, https://andcenter.org/tr/marifetdi_vani/toplumsal-degisme-ve-din/ adresinden 29.03.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Günay, G. (2011). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Günay, Ü. (1999). *Toplumsal Değişme Tasavvuf Tarikatlar ve Türkiye*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Hilav, S. (1993). *Diyalektik Düşüncenin Tarihi*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Kirman, M. A. (2004). Türkiye'de Toplumsal Değişme ve "Yeni Dini Cemaatler". *Muhafazakar Düşünce*, 1(2), 61-77.
- Kirman, M. A. (2011). *Din Sosyolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Mardin, Ş. (1992). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rocher, G. (1968). *Le Changement Social*. Paris.
- Sezer, B. (1981). *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Sinanoğlu, F. A. (2008). Toplumsal Değişim ve Din. *Hikmet Yurdu*, 1(2), 23-29.
- Sargın, İ. (2003). Değişim ve Hukuk. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0(2), 103-115.
- Subaşı, N. (2014). *Din ve Toplum*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Sunar, L. (2015). *Değişim Sosyolojisi*. İstanbul: AUZEF Yayınları.
- Şahin, M. C. ve Alpay, A. H. (2019). Joachim Wach'ın Düşünce Sisteminde Dini Tecrübe ve Sosyolojik Tezahürleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 0(24), 573-587.
- Şentürk, M. (2014). Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusu Disiplinlerarası Bir Giriş Denemesi. *Marife*, 14(2), 25-42.
- Toker, İ. (2009). *Teolojik Bir İnşa Olarak Laiklik*. Ankara: Eskiyeni Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1975). *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, (3. Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Turhan, M. (1969). *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: M.E.B. Yayınları.
- Okumuş, E. (2012). *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Okumuş, E. (2009). Toplumsal Değişme ve Din. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(30), 323-347.
- Özguven, A. (2012). Sosyal Değişme ve Sosyal Gelişme. *Journal of Social Policy Conferences*, 0(32), 165-171.
- Ülken, Y. (1989). *20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi-Günümüzün İktisadi Sorunları ve Başlıca Tahlil Aletleri*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Vergin, N. (1993). Değişim ve Süreklilik. *Türkiye Günlüğü*, 0(25), 5-7.
- Vergin, N. (1985). Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış. *Toplum Bilim*, 0(29/30), 9-28.
- Yeşilmen, H. (2020). Kavram ve Süreç Yönleriyle Kültür Sorununu Değer Fenomeni Üzerinden Aşma İmkânı. (Ed. Mustafa Talas). *Güncel Sosyoloji Araştırmaları İçinde* (s.73-110). Ankara: İKSAD Publishing House.
- Yılmaz, S. (2019). *Türkiye'de Toplumsal ve Dinî Değişimin İzleri: AK Parti İktidarında Nereden Nereye (Öğretmenler Üzerinden Bir Değerlendirme)*. Ankara: Grafiker Yayınları.